

Resultaten uit het verleden bieden garantie voor de toekomst

God en de zeemonsters in het boek Jesaja

door Jaap Dekker

1. Inleiding

Het boek Jesaja bevat een aantal profetieën waarin een mythisch monster figureert.¹ Driemaal wordt deze ook van een naam voorzien. In Jesaja 27:1 gaat het om Leviatan, van wie voorzegt wordt dat de HEER hem op een dag zal doden. In Jesaja 30:7 en 51:9 is beide keren sprake van Rahab. Volgens de laatstgenoemde tekst heeft de HEER het monster Rahab in het verleden al gedood. In de profetie van Jesaja 30:7 krijgt het op dat moment nog machtige Egypte de naam Rahab toebedeeld en wordt het als een ‘tandeloos monster’ (NBV) getekend. De bij name genoemde mythische monsters Leviatan en Rahab worden in het boek Jesaja dus met het verleden (Jes. 51:9), het heden (Jes. 30:7) en de toekomst (Jes. 27:1) verbonden, maar dan in omgekeerde volgorde. Deze bijdrage richt zich op de vraag hoe de gedane uitspraken over deze monsters zich onderling tot elkaar verhouden en welke boodschap daarin kan worden beluisterd.

2. Gevleugelde serafs

Leviatan en Rahab zijn niet de enige mythische wezens in het boek Jesaja. In zijn roepingsvisioen krijgt Jesaja zogenoemde serafs te zien (Jes. 6:2). Traditioneel heeft men deze serafs als engelen opgevat, maar naar alle waarschijnlijkheid waren het gevleugelde slangvormige wezens.² In de naam ‘seraf’ klinkt een Hebreeuws woord door dat zoiets als ‘vurig’ of ‘giftig’ betekent. Het ziet vermoedelijk op de brandende uitwerking van slangengif (zie Num. 21:6, 8; Deut. 8:15). Er zijn oude zegelafbeeldingen gevonden waarop deze wezens staan afgebeeld. Goden worden soms door één of twee slangvormige wezens geflankeerd.³ Zij fungeren als bewakers of beschermers van de goden en hebben meestal vier vleugels. Dergelijke slangfiguren fascineerden de mensen in de oudheid en genoten ook verering (vgl. de koperen slang Nechusjtan in 2 Kon. 18:4). In het roepingsvisioen van Jesaja hebben de serafs elk maar liefst zes vleugels. Een dergelijk wezen zou in de cultuur van het oude Nabije Oosten het toppunt van heiligheid zijn. Maar paradoxaal genoeg moeten deze serafs met de extra vleugels die ze hebben juist zichzelf beschermen tegen de aanblik van Gods heiligheid.

Voor deze studie zijn vooral Jesaja 14:29 en 30:6 van belang. Daar is sprake van ‘een gevleugelde seraf’ (NBG: ‘vliegende draak’; NBV: ‘vliegensvlugge cobra’). In Jesaja 14:29 gaat het om een metafoor voor de dreiging die uitgaat van het Assyrische wereldrijk. De Filistijnen worden opgeroepen om niet te vroeg te juichen over het breken van de stok die hen sloeg (vgl. Jes. 10:5, 24). Dit ziet op de dood van de Assyrische koning Tiglat-Pileser III (727 v.Chr.). De profeet kondigt dreigend aan dat de slang een adder baart, respectievelijk dat haar vrucht ‘een gevleugelde seraf’ zal zijn. Dat laatste zinspeelt onmiskenbaar op een mythisch wezen en onderstreept de dreiging die de Filistijnen boven het hoofd hangt. Concreet zullen

¹ Een ‘mythisch monster’ is een wezen dat niet in de natuurlijke werkelijkheid voorkomt, maar zijn oorsprong heeft in volksverhalen over de godenwereld (zie paragraaf 3).

² O. Keel, *Jahwe-Visionen und Siegelkunst. Eine neue Deutung der Majestätsschilderungen in Jes 6, Ez 1 und 10 und Sach 4* (SBS, 84/85), Stuttgart 1977; T.N.D. Mettinger, ‘Seraphim’, *DDD*², 742-744.

³ Zie voor deze afbeeldingen O. Keel, ‘Das Land der Kanaanäer mit der Seele suchend’, *ThZ* 57 (2001), 258-259 en de overname hiervan door W.A.M. Beuken, *Jesaja 1-12* (HThKAT), Freiburg 2003, 170.

daarmee de machtige opvolgers van Tiglat-Pileser III zijn aangeduid, onder wie de Filistijnen inderdaad nog flink hebben moeten lijden. In Jesaja 30:6 wordt het woestijnland van de Negev onder andere aangeduid als ‘land van de gifslang en van de gevleugelde seraf.’ Deze aanduiding onderstreept het *unheimische* van dit gebied. Daar zou je niet doorheen moeten willen trekken. Zeker niet voor iets dat God ten zeerste afkeurt, zoals het hulp zoeken bij Egypte. Vanwege het noemen van de naam Rahab zal Jesaja 30:6 in deze studie nog afzonderlijk aan de orde komen.⁴

3. Leviatan, Rahab en Tannin

Voordat de teksten zelf aan bod komen, is het zinvol om een beeld te schetsen van waar de monsters Leviatan en Rahab in de wereld van het oude Nabije Oosten voor staan. Als derde moet hierbij ook Tannin worden genoemd.⁵

Leviatan is de Hebreeuwse naam van een zeemonster dat onder de naam *lītānu* (ook wel weergegeven als *Lotan*) voorkomt in mythologische teksten uit het sinds 1929 opgegraven Ras Sjamra, de oude Noord-Syrische havenstad Ugarit die rond 1200 v.Chr. werd verwoest door de zgn. zeevolken. Hij is één van de helpers van de god Jam die de macht van de zee vertegenwoordigt en tegen wie de god Baäl de strijd aanbindt. Samen symboliseren Jam en Leviatan de oerchaos die vanouds een bedreiging vormt voor het leven op aarde. Op oude afbeeldingen wordt Leviatan voorgesteld als een meerkoppige slang (vgl. Ps. 74:13-14). In later tijd en onder Egyptische invloed werd hij ook als een soort krokodil afgebeeld (vgl. de beschrijving van Leviatan in Job 40:25 – 41:26), maar de voorstelling van een meerkoppige zeeslang wordt als de meest oorspronkelijke gezien. Volgens de ene tekst claimt de godin Anat dat zij Leviatan, de kronkelende slang, het monster met de zeven koppen, heeft verslagen,⁶ volgens de andere tekst heeft Baäl dat gedaan.⁷ Uit Mesopotamië zijn overigens soortgelijke voorstellingen bekend, daterend zelfs al uit het derde millennium vóór Christus. Dat laat zien hoe oud de mythe van het door een godheid overwonnen zeemonster is en welke brede verspreiding deze heeft gehad.⁸

De naam Rahab is tot nu toe nog niet teruggevonden in buitenbijbelse teksten. Daarom gaat men er vanuit dat deze naam van Hebreeuwse origine is. Wel wordt een verband vermoed met het Akkadische *rūbu/rubbu* dat een overstromend water aanduidt. In het Oude Testament is Rahab in elk geval één van de namen waarmee aan een zeemonster kon worden gerefereerd. In de mythologie van het oude Nabije Oosten leefde breed de gedachte dat de natuurlijke en sociale orde in de wereld alleen in stand kon worden gehouden via een vorm van strijd tegen anti-scheppingsmachten die als een zeemonster werden voorgesteld.⁹

⁴ De teksten die zonder evident mythologische connotaties over slangen en adders spreken, zoals Jes. 11:8; 59:5 en 65:25, blijven hier buiten beschouwing. Overigens zinspeelt Jes. 65:25 onmiskenbaar op de slang uit Gen. 3, die als exponent van de boze fungeert.

⁵ Zie J. Day, *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament*, Cambridge 1985.

⁶ *KTU* 1.3 IV:38-46.

⁷ *KTU* 1.2 IV:4-30; 1.5 I:1-4. Voor een Nederlandse vertaling van de Baälmythe, zie W. Beyerlin, *Godsdienst-historisch tekstboek rond het Oude Testament*, Boxtel 1976, 153-175.

⁸ C. Uehlinger, ‘Leviathan’, *DDD*², 511-515 en E. Lipiński, ‘*liwjtān*’, *TWAT* IV (1983), 521-527.

⁹ Zie B.T. Batto, ‘Kampf and Chaos. The Combat Myth in Israelite Tradition Revisited’, in: J. Scurlock, R.H. Beal (red.), *Creation and Chaos. A Reconsideration of Hermann Gunkel's Chaokampf Hypothesis*, Winona Lake 2013, 217-236. Sinds de publicatie van het invloedrijke boek van Hermann Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*, Göttingen 1895, is men er vele jaren vanuit gegaan dat het mythologische motief van strijd tegen de chaos onlosmakelijk met het tot stand komen van de schepping verbonden was. Recent is deze hypothese van Gunkel echter zwaar bekritiseerd en blijkt deze te moeten worden herzien. Vgl. D.T. Tsumura, *Creation and Destruction*, Winona Lake 2005 en R.S. Watson, *Chaos Uncreated: A Reassessment of the Theme*

Afhankelijk van de regio dragen deze monsters verschillende namen. In Mesopotamische teksten heet hij Tiamat, in Ugaritische teksten heet hij Jam – met Lotan (Leviatan) als één van zijn helpers – en in het Oude Testament wordt hij onder andere Rahab genoemd (volgens Job 9:13 beschikte ook Rahab over helpers). Ook het Oude Testament kent de voorstelling dat deze aarde alleen door een overwinning op de chaosmachten leefbaar kan worden gehouden (vgl. Ps. 74:13-17; 89:10-13), maar legt tegelijk alle nadruk op de soevereiniteit waarmee God deze chaosmachten bedwingt.¹⁰

Leviatan en Rahab worden in Jesaja 27:1 en 51:9 beide ook Tannin genoemd. Dit is ook in Psalm 74:13-14 het geval. In de meeste vertalingen wordt dit woord echter niet als een eigenaam opgevat, maar met ‘(zee)monster’ (NBV) of ook wel ‘zeedraak’ (NBG) vertaald (vgl. Job 7:12; Jer. 51:34; Ezech. 29:3; 32:2; Ps. 148:7). In andere Bijbelteksten wordt soms voor meer neutraal klinkende vertalingen gekozen. In Ugaritische teksten heet het zeemonster dat door Anat of door Baäl wordt verslagen ook wel *tunnānu*, een benaming die als ‘slang’ kan worden vertaald. Als meerkoppige slang komt *tunnānu* ook voor in Ugaritische bezweringsteksten. Dit veronderstelt dat *tunnānu* een nog altijd aanwezige demonische macht is, waartegen mensen zich moeten beschermen.¹¹ Niet in alle oudtestamentische teksten zinspeelt Tannin nog op een concreet mythisch wezen, hoewel het woord een blijvende mythologische connotatie heeft (vgl. Gen. 1:21; Ex. 7:9, 10, 12; Deut. 32:33; Ps. 91:13). Jesaja 27:1 en 51:9 refereren in elk geval nog wel aan het mythisch monster Tannin. De exegese zal moeten uitwijzen of Tannin in deze teksten met Leviatan en Rahab kan worden vereenzelvigd.

4. Jesaja 27:1

4.1 Literaire context

De profetie van Jesaja 27:1 voorzegt dat de HEER in de toekomst het monster Leviatan definitief zal uitschakelen. Het betreft een korte profetie die door de Masoreten als een nieuwe en ook van het vervolg afgebakende paragraaf (*setuma*) is gemarkeerd.¹² De context wordt gevormd door de profetieën van Jesaja 24-27 die binnen het boek Jesaja een cluster vormen. Bijbelgeleerden hebben dit cluster de naam ‘Apocalyps van Jesaja’ gegeven. Deze benaming is echter minder gelukkig gekozen, omdat deze hoofdstukken geen apocalyptische teksten in strikte zin bevatten, zoals bijvoorbeeld in het boek Daniël. Veel typisch apocalyptische motieven ontbreken in dit boekdeel.¹³ Jesaja 24-27 bevat een serie profetieën met een eschatologisch karakter. Ze vormen het directe vervolg op de volkenprofetieën van Jesaja 13-23. Werd in deze laatste profetieën aan met naam en toenaam genoemde volken Gods oordeel

of “Chaos” in the Hebrew Bible (BZAW, 341), Berlin 2012. De oerstrijd tegen de chaosmachten was op het bewaren van de stabiliteit van de geschapen werkelijkheid gericht. De chaosmachten kunnen daarom als anti-scheppingsmachten worden getypeerd.

¹⁰ K. Spronk, ‘Rahab’, *DDD*², 684-686; U. Rüterwörden, ‘*rāhab*’, *TWAT* VII (1990), 372-378. Gelet op de blijvende aanwezigheid van de machten van het kwaad, omschrijft J.D. Levenson, *Creation and the Persistence of Evil: The Jewish Drama of Divine Omnipotence*, Princeton 1994, xiv, Gods soevereiniteit op een dynamische manier als ‘a dramatic enactment: the absolute power of God realizing itself in achievement and relationship’.

¹¹ H. Niehr, ‘*tannin*’, *TWAT* VIII (1995), 715-720; G.C. Heider, ‘Tannin’, *DDD*², 834-836. Heider maakt melding van een in 1895 door H. Lewy gedane suggestie dat de naam Tannin via het Griekse *θυνοϋς* zelfs nog zou voortleven in het Nederlandse woord ‘tonijn’.

¹² Vgl. K.D. Jenner, ‘Petucha and Setuma: Tools for Interpretation or Simply a Matter of Lay-Out? A Study of the Relations Between Layout, Arrangement, Reading and Interpretation of the Text in the Apocalypse of Isaiah (Isa. 24-27)’, in: H.J. Bosman, H.W. van Grol (red.), *Studies in Isaiah 24-27: The Isaiah Workshop (De Jesaja Werkplaats)* (OTS, 48), Leiden 2000, 81-117.

¹³ W.A.M. Beuken, *Jesaja 13-27* (HThKAT), Freiburg 2007, 310.

aangekondigd, in Jesaja 24-27 wordt dit oordeel aan de aarde als geheel in het vooruitzicht gesteld.¹⁴ Daarbij concentreert het oordeel zich op een stad die als ‘Chaosstad’ wordt aangeduid (Jes. 24:10; vgl. 24:12; 25:2; 26:5; 27:10). Tegenover deze ‘Chaosstad’ staat de stad Jeruzalem met de berg Sion, waar de HEER zijn heerschappij uitoefent (Jes. 24:23) en redding biedt aan wie op Hem vertrouwt (Jes. 26:1).

Zevenmaal wordt in Jesaja 24-27 een profetie met de bekende formule ‘op die dag’ ingeleid (Jes. 24:21; 25:9; 26:1; 27:1, 2, 12, 13). De profetie over Leviatan vormt de middelste in deze reeks van zeven. De dag die wordt aangekondigd is niet alleen de dag waarop de HEER zijn oordeel voltrekt (Jes. 24:21; 27:1), maar ook de dag waarop diegenen die gered worden uitbundig zullen juichen en zingen (Jes. 25:9; 26:1; 27:2) en de HEER alle kinderen van Israël zal verzamelen. Zij zullen zich voor Hem neerbuigen op de heilige berg in Jeruzalem (Jes. 27:12, 13). Literair is de profetie van Jesaja 27:1 via de formule ‘op die dag’ dus zowel met het voorafgaande als met het vervolg verbonden. Inhoudelijk is de relatie met het voorafgaande echter sterker dan met het vervolg. Het lied van de wijngaard dat in vers 2 begint, heeft een geheel eigen thematiek, zij het dat de zorg en bescherming die de HEER zijn wijngaard biedt als positieve keerzijde van de uitschakeling van Leviatan kan worden gezien. Het thema van de HEER die bezoeking brengt verbindt de profetie van Jesaja 27:1 echter steviger met de profetie van Jesaja 26:20-21, die in de Masoretische tekst een eigen paragraaf (*setuma*) vormt. Beide profetieën gebruiken voor dit ‘bezoeken’ door de HEER hetzelfde werkwoord, terwijl ook het werkwoord ‘doden’ beide teksten met elkaar verbindt. Deze lexicale samenhang zou er zelfs voor kunnen pleiten om Jesaja 26:20 – 27:1 als een redactionele eenheid te beschouwen.¹⁵ Wat dit voor de uitleg van Jesaja 27:1 betekent komt straks aan de orde.

4.2 Historische context

De profetieën van Jesaja 24-27 zijn lange tijd vrij laat gedateerd, zelfs tot in de tweede en derde eeuw voor Christus.¹⁶ De meeste exegeten zijn echter inmiddels tot het inzicht gekomen dat deze profetieën ouder zijn en ergens in de vijfde of zesde eeuw voor Christus, in de Perzische tijd, moeten worden gedateerd.¹⁷ Aanknopingspunten voor een meer precieze datering ontbreken helaas.¹⁸

4.3 Tekst en vormgeving

Bij het inzoomen op de tekst en vormgeving van Jesaja 27:1 valt op dat deze profetie uit twee versregels bestaat, een bicolon (tweeregelig vers) gevolgd door een tricolon (drieregelig vers):

Op die dag zal de HEER bezoeking doen

¹⁴ Het enige volk dat Jes. 24-27 bij name noemt, is Moab (Jes. 25:10-12), maar dat fungeert als een symbolische gestalte. Moab staat voor de vijandige macht die zich blijvend verzet tegen de heerschappij van de HEER op Sion en zal daarom geen deel hebben aan het op deze berg voor alle volken aangerichte feestmaal (Jes. 25:6-8).

¹⁵ B.W. Anderson, ‘The Slaying of the Fleeing, Twisting Serpent: Isaiah 27:1 in Context’, in: L.M. Hopfe (red.), *Uncovering Ancient Stones: Essays in Memory of H.N. Richardson*, Winona Lake 1994, 3-16.

¹⁶ Deze datering is verbonden met de eens invloedrijke veronderstelling van B. Duhm dat Jes. 24-27 apocalyptisch van karakter zou zijn. Voor een beschrijving en bespreking van deze opvatting, zie H. Wildberger, *Jesaja 13-27* (BKAT), Neukirchen-Vluyn 1978, 905-911.

¹⁷ De omslag in de datering van Jes. 24-27 is zorgvuldig beschreven door M.A. Sweeney, *Isaiah 1-39* (FOTL), Grand Rapids 1996, 316-320. Vgl. Beuken, *Isaiah 13-27*, 28-29.

¹⁸ Zie o.a. D.G. Johnson, *From Chaos to Restoration: An Integrative Reading of Isaiah 24-27* (JSOT.S, 61), Sheffield 1988. Vgl. Beuken, *Jesaja 13-27*, 313: ‘Als Entstehungszeit kommt eher die frühere als die spätere persische Periode in Frage, sicherlich jedoch nicht die hellenistische.’

*met zijn hard, groot en sterk zwaard
aan Leviatan, de snelle slang,
aan Leviatan, de kronkelende slang.
Hij zal het monster in de zee doden.*¹⁹

Deze beide versregels zijn onderling nauw met elkaar verbonden. Niet alleen loopt de in de eerste versregel begonnen zin nog door in de tweede (enjambement), maar ook bevatten beide versregels een opmerkelijke drieslag. In de eerste versregel wordt het zwaard van de HEER van drie elkaar versterkende bijvoeglijke naamwoorden voorzien: ‘hard, groot en sterk’. Hiermee corresponderen de drie verschillende aanduidingen van het in de tweede versregel genoemde zeemonster: ‘Leviatan, de snelle slang’ // ‘Leviatan, de kronkelende slang’ // ‘het monster (Tannin), dat in de zee is’.²⁰ Omdat deze drie aanduidingen van het zeemonster corresponderen met de drie typering van het zwaard van de HEER, horen ze bij de poëtische vormgeving van deze profetie en moeten ze niet als benamingen van drie verschillende zeemonsters worden opgevat. Ook met Tannin wordt in dit verband dus geen ander zeemonster dan Leviatan bedoeld.²¹ In het Hebreeuws onderstreept het gebruik van de *nota accusativus* dit, een aanwijzing dat Tannin hier al niet meer als eigenaam fungeert, maar als ‘(zee)monster’ kan worden vertaald. Ook de in het Hebreeuws allitererende inclusie, die gevormd wordt door het eerste en het laatste woord van Jesaja 27:1 (*bayyōm // bayyām*), draagt bij aan de poëtische vormgeving en interne samenhang van de tekst.

4.4 Uitleg

De namen die Jesaja 27:1 aan Leviatan geeft, maken duidelijk dat deze profetie aanhaakt bij bekende mythologische voorstellingen. Leviatan wordt achtereenvolgens getypeerd als ‘de snelle slang’ en als ‘de kronkelende slang’. Dit zijn aanduidingen die ook voorkomen in de Ugaritische Baälmythe.²² Dat wil niet zeggen dat Jesaja 27:1 hier direct van afhankelijk is. Het gaat om stereotiepe aanduidingen die vooral laten zien hoe bekend en wijdverbreid de mythe van het zeemonster in de toenmalige wereld was.²³

Anders dan in de Baälmythe wordt de overwinning op Leviatan in Jesaja 27:1 als een toekomstig gebeuren voorgesteld en uitdrukkelijk aan de HEER toegeschreven. Welke boodschap gaat hier vanuit? Deze kan niet worden bepaald zonder ook de context erbij te betrekken. De profetie van Jesaja 26:20-21 begint met een oproep aan ‘mijn volk’ om zich terug te trekken in zijn binnenkamers en de deur te sluiten voor de duur van Gods oordeel. Inhoudelijk correspondeert dit met de eerdere oproep aan de sterke stad om de poorten te openen voor het rechtvaardige volk (Jes. 26:2). In deze sterke stad is het volk veilig op de dag dat de HEER zijn oordeel voltrekt. De aansporing om de deur achter zich te sluiten onderstreept de ernst van dit oordeel en roept het beeld op van Noach die zich in de ark moest

¹⁹ Eigen vertaling, tenzij anders aangegeven.

²⁰ Beide drieslagen zijn in de NBV tot een tweeslag gereduceerd: ‘Op die dag zal de HEER ingrijpen: hij trekt zijn groot en machtig zwaard tegen Leviatan, de snelle, kronkelende slang, en hij zal Leviatan doden, het monster in de zee.’

²¹ O. Procksch, *Jesaja I* (KAT), Leipzig 1930, vermoedt dat het om drie monsters gaat die symbool staan voor de drie supermachten van destijds, namelijk Egypte, Babylonië en Griekenland. Deze duidingen veronderstellen dat we in Jes. 24-27 met apocalyptiek te maken hebben, wat echter aanvechtbaar is. Vgl. U. Steffen, *Der Drachenkampf. Der Mythos vom Bösen*, Zürich 1984, 129: ‘Die drei Ungeheuer sind nämlich Chiffren für konkreten historische Mächte der damaligen Zeit, wie den in der apokalyptischen Tradition häufig gottfeindliche Weltreiche unter dem Bilde mythischer Ungeheuer dargestellt wurden.’

²² Zie *KTU* 1.5 I:1-2.

²³ Vgl. Anderson, ‘The Slaying of the Fleeing, Twisting Serpent’, 5: ‘This close affinity, however, does not necessarily indicate that the poet had the Ugaritic texts at hand. It seems, rather, that the Ugaritic myth influenced the Israelite poetic tradition from early times ...’

terugtrekken, toen de zondvloed kwam (Gen. 7:1). Toen was het de HEER zelf die de deur achter Noach sloot (Gen. 7:14). Omdat er sprake is van het ‘voorbijtrekken’ van Gods toorn, kan in Jesaja 26:20 overigens ook een zinspeling op het verhaal van Pesach besloten liggen.²⁴ In Exodus 12:12, 23 wordt voor dit ‘voorbijtrekken’ van de HEER hetzelfde Hebreeuwse werkwoord gebruikt.²⁵

Jesaja 26:21 beschrijft vervolgens dat de HEER zijn woning verlaat om bezoeking te doen over de ongerechtigheid van de aardbewoners. De aarde zal het (onschuldig) op haar vergoten bloed aan het licht brengen en haar verslagenen niet langer bedekken (denk aan mensen als Abel en Nabot). Belangrijk is de al gesignaleerde lexicale samenhang tussen Jesaja 26:21 en 27:1. Het ‘bezoeking doen’ over de ongerechtigheid van de aardbewoners en het ‘bezoeking doen’ aan Leviatan hangen met elkaar samen. Hetzelfde geldt voor het ‘doden’ van het zeemonster en het niet langer bedekken van de ‘geslagenen’ door de aarde. Hoe moeten we deze samenhang exegetisch verstaan: 1. Gaat het om twee totaal verschillende handelingen die naast elkaar zullen plaatsvinden op de dag van het oordeel? 2. Of gaat het om één en dezelfde handeling die op twee verschillende manieren wordt aangeduid? 3. Of zou het ook om twee verschillende handelingen kunnen gaan, die niet *naast* elkaar staan, maar als *elkaars keerzijde* moeten worden gezien?

Mensen die ongerechtigheid bedrijven en onschuldig bloed vergieten kunnen op aarde soms hun straf ontlopen. De troostvolle boodschap van Jesaja 26:21 is dat de HEER zelf in de toekomst nog eens bezoeking aan hen zal doen. Maar het verhaal van de zondvloed verwoordt al dat daarmee het dieper liggende probleem niet is opgelost, omdat het kwaad zich in het hart van de mens bevindt (Gen. 8:21). Het kwaad is een macht die de mens zelf blijkbaar niet de baas is. Dit verontschuldigt de mens niet, maar betekent wel dat het bezoeken van de ongerechtigheid van de aardbewoners niet afdoende is. In Jesaja 24:5-6 werd al vastgesteld dat de aarde door haar bewoners ontheiligd is en dat daarom een vloek de aarde verslindt. Een vergelijkbare situatie dus als in de dagen van Noach. Opnieuw kondigt de HEER daarom een oordeel aan over de aarde. Maar om het in Jesaja 24-27 aangekondigde oordeel, anders dan in het zondvloedverhaal, een blijvende en voor de mens ook echt vernieuwende waarde te geven, kondigt Jesaja 27:1 aan dat de HEER ook Leviatan zal bezoeken en daarmee de macht van het kwaad zelf zal verbreken.

Dit betekent dat de in Jesaja 26:21 en 27:1 aangekondigde bezoeken niet als één en dezelfde handeling moet worden gezien (optie 2), maar dat ze elkaar aanvullen. Leviatan staat in Jesaja 27:1 niet primair voor de macht van het kwaad, zoals die zich in de *schepping* openbaart, in natuurrampen bijvoorbeeld, maar voor de macht van het kwaad, zoals die zich in de *geschiedenis van de mensheid* openbaart, in het plegen van ongerechtigheid en in het vergieten van onschuldig bloed. In het eerste geval zouden de in Jesaja 26:21 en 27:1 aangekondigde handelingen min of meer naast elkaar staan, omdat ze elk een ander terrein bestrijken (optie 1). In het laatste geval gaat het om handelingen die direct in elkaars verlengde liggen en zelfs als elkaars keerzijde kunnen worden gezien (optie 3). De lexicale samenhang tussen de profetieën van Jesaja 26:20-21 en 27:1 maakt deze derde optie het meest waarschijnlijk. Leviatan symboliseert de macht van het kwaad in de mensenwereld. Daarbij wordt verder gekeken dan naar de historische manifestaties van dit kwaad, zoals in het optreden van de grote wereldrijken van destijds. De verbeelding van de macht van het kwaad in de mythische gestalte van Leviatan geeft uitdrukking aan het demonische dat zich daarin

²⁴ Johnson, *From Chaos to Restoration*, 81-89 acht deze verbinding met het verhaal van de uittocht zelfs sterker dan die met het verhaal van de zondvloed.

²⁵ De ‘korte tijd’ waarvan sprake is, verbindt Jes. 26:20 ook met Jes. 10:25 en moet de hoop en verwachting onder het volk stimuleren.

manifesteert (vgl. Openb. 12:9).²⁶ Bij het koningschap van de HEER op Sion (Jes. 24:23) past dat de HEER met alle machten in de hoge en op aarde zal afrekenen (Jes. 24:21). Dus ook met het monster in de zee (Jes. 27:1), ‘the cause of social disorder’.²⁷ Net als de dood (Jes. 25:8; 26:19) zal ook deze onpersoonlijke en onmenselijke macht van het kwaad teniet worden gedaan.

5. Jesaja 30:6-7

5.1 Literaire context

De profetie van Jesaja 30:6-7 heeft een plaats gekregen in het boekdeel van Jesaja 28-33. De structuur van dit boekdeel wordt bepaald door een geraamte van zes wee-uitspraken, die met heilswaarden zijn doorvlochten.²⁸ Het begin van de profetie van Jesaja 30:6-7 kan duidelijk worden afgebakend, omdat het zelfs een eigen opschrift heeft gekregen: ‘Godsspraak over de dieren van de Negev’.²⁹ De Masoreten laten bij Jesaja 30:6 dan ook een nieuwe paragraaf (*setuma*) beginnen. Moeilijker is het om te bepalen waar deze godsspraak eindigt. Daar denken de exegeten niet gelijk over, wat zich weerspiegelt in de lay-out van de diverse Bijbelvertalingen. De Nieuwe Bijbelvertaling rekent de in vers 8 gegeven schrijfpdracht er nog bij en betreft deze op het voorafgaande, terwijl de 1951-vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap deze schrijfpdracht bij het vervolg neemt. Voor dit laatste pleit in elk geval het Hebreeuwse partikel (*kī* ‘want’) waarmee vers 9 begint. De Masoreten laten pas in vers 12 een nieuwe paragraaf beginnen. Normaal gesproken zou dat een indicatie kunnen zijn dat Jesaja 30:6-11 als één profetie moet worden gezien, maar vers 12 begint met de traditionele formule ‘daarom, zo zegt ...’. In het klassieke genre van de gerichtsprefetie veronderstelt deze formule een voorafgaande aanklacht. Deze aanklacht is te vinden in de verzen 9-11, die aanhaken bij vers 8, dat feitelijk fungeert als inleiding tot een nieuwe gerichtsprefetie (Jes. 30:8-14). Jesaja 30:6-7 vormt dan een zelfstandige profetie die zelf ook tot het genre van de gerichtsprefetie behoort. Na de aanklacht van de verzen 6-7a volgt in vers 7b de oordeelsaankondiging.

Redactioneel en inhoudelijk is de profetie van Jesaja 30:6-7 overigens nauw met de voorgaande van Jesaja 30:1-5 verbonden. In beide profetieën keert de profeet zich krachtig tegen de pogingen van de toenmalige leiders van Juda om tegenover de dreiging van de kant van de Assyriërs hulp te zoeken bij Egypte. Redactioneel komt deze samenhang tot uitdrukking in de in beide profetieën gebruikte typering van Egypte als ‘een volk dat geen voordeel brengt’ (Jes. 30:5, 6).³⁰ Ook het spreken over ‘hulp’ in relatie tot Egypte (Jes. 30:5, 7) verbindt beide profetieën met elkaar. De gerichtsprefetie van Jesaja 30:8-14 onthult vervolgens de geestelijke achtergrond van Juda’s hang naar Egypte: het niet willen luisteren naar de HEER.

²⁶ Vgl. J. Day, ‘God and Leviathan in Isaiah 27:1’, *Bibliotheca Sacra* 155 (1998), 423-436: ‘Isaiah here remolded the mythic symbol of Leviathan, the Great Dragon, that Ancient Serpent, to refer to Satan, the great and final enemy of Yahweh whom He will defeat in the eschaton.’ (435) Voor de receptie van deze gedachte in het boek Openbaring, zie de bijdrage van Henk van de Kamp aan deze bundel.

²⁷ R.E. Clements, *Isaiah 1-39* (NCBC), Grand Rapids 1980, 218.

²⁸ Zie voor een bespreking van Jes. 28-33 als redactionele eenheid J. Dekker, *De rotsvaste fundering van Sion. Een exegetisch onderzoek naar het Sionswoord van Jesaja 28,16*, Zoetermeer 2004, 180-190.

²⁹ De typering van een profetie als ‘godsspraak’ komt in het boek Jesaja verder alleen nog voor in de volkenprofetieën in Jes. 13-23 (zie ook Nah. 1:1; Hab. 1:1; Zach. 9:1; 12:1; Mal. 1:1; vgl. Jer. 33:23-40).

³⁰ In Jes. 30:5 is de zinsnede feitelijk een woord langer: ‘een volk dat *hem* geen voordeel brengt’. Het enkelvoud ‘hem’ refereert aan het enkelvoudige ‘ieder’ aan het begin van de zin: ‘ieder zal te schande staan’.

5.2 Historische context

Anders dan bij Jesaja 24-27 kan voor veel profetieën in Jesaja 28-33 ook een historische achtergrond worden aangewezen. De oorspronkelijke kern van dit boekdeel is naar alle waarschijnlijkheid ontstaan tegen de achtergrond van de Assyrische crisis, ten tijde van koning Hizkia, die culmineerde in de aanval op Jeruzalem in 701 v.Chr. Juist in die tijd hadden de leiders van Juda de verwachting dat Egypte hen zou komen redden (zie Jes. 28:15; 30:1-5, 6-7; 31:1-3; zie ook Jes. 36:6, 9). De Assyriërs wisten het Egyptische hulpleger echter te verslaan (slag bij Elteke).³¹

5.3 Tekst en vormgeving

De vorm van de profetie van Jesaja 30:6-7 wordt bepaald door een eigen opschrift, gevolgd door een tricolon en drie bicola.³² In de Hebreeuwse dichtkunst geldt een bicolon als de meest gangbare poëtische dichtregel.³³ Een tricolon is vaak ‘een grensgeval’. Het wordt gebruikt ter markering van het begin, zoals in deze profetie, of van het einde van een perikoop.

6
*Godsspraak over de dieren van de Negev:
Door een land van benauwdheid en angst,
waar leeuwin en leeuw vandaan komen,
gifslang en gevleugelde seraf,
vervoeren zij op de rug van ezels hun vermogen
op de bult van kamelen hun schatten
naar een volk dat geen voordeel brengt,*
7
*omdat de hulp van Egypte lucht en leegte is.
Daarom noem ik het:
Stilzittende Rahab ben jij!*

Het tricolon is syntactisch nauw met de volgende bicola verbonden. De in het tricolon begonnen zin loopt namelijk door in de twee daarop volgende versregels (enjambement). De hoofdzin wordt opvallend onderbroken door de vermelding van leeuwin en leeuw, gifslang en gevleugelde seraf. Het opschrift van deze profetie is dus in feite aan de inhoud van een bijzin ontleend. Toch past dit wel bij de nadruk die ook in de zinsbouw op het ‘land van benauwdheid en angst’ ligt. De vermelding hiervan gaat aan het werkwoord vooraf. Opmerkelijk is dat het subject van het werkwoord ‘vervoeren’ niet wordt geëxpliciteerd. Als het subject uit de voorafgaande profetie hier nog moet worden meegedacht, bevestigt dit de al geconstateerde redactionele samenhang tussen de beide profetieën van Jesaja 30:1-5 en 30:6-7. In algemene zin kan dan worden gedacht aan de in Jesaja 30:1 genoemde ‘opstandige kinderen’ of meer specifiek aan de in Jesaja 30:4 genoemde ‘leiders’ en ‘gezanten’. Anders dan in Jesaja 30:1-5 volgt de vermelding van de naam Egypte in Jesaja 30:6-7 pas na zijn

³¹ Voor een reconstructie van Hizkia’s opstand tegen de Assyriërs en de veldtocht van koning Sanherib, zie Dekker, *De rotsvaste fundering van Sion*, 69-73.

³² W.A.M. Beuken, *Jesaja 28-39* (HThKAT), Freiburg 2010, 152, 162, beschouwt de eerste regel niet als een opschrift, omdat hij Jes. 30:6-7 niet als een zelfstandige profetie leest, maar in directe samenhang met Jes. 30:1-5. Het eerste woord van de Hebreeuwse tekst vertaalt hij dan ook niet met ‘godsspraak’, maar met ‘last’, waarbij concreet aan de last van de karavaandieren gedacht zou moeten worden.

³³ Zo is de profetie van Jes. 30:1-5 geheel uit acht bicola opgebouwd.

karacterisering als ‘een volk dat geen voordeel brengt’. Deze omkering draagt bij aan de poëtische kwaliteit van deze profetie.

5.4 Uitleg

De profetie van Jesaja 30:6-7 loopt uit op een veelzeggende naamgeving. Vanwege de zinloosheid van de hulp die de leiders van Juda van Egypte verwachtten, noemt de HEER Egypte: ‘*Stilzittende Rahab ben jij!*’ De uitdrukkelijke typering van het woestijnland van de Negev als ‘land van benauwdheid en angst’, waarbij in het bijzonder de aanwezigheid van ‘gifslang en gevleugelde seraf’ deze angst verbeelden, plaatst het spreken over Egypte al bij voorbaat onder een negatief voorteken. Van gifslangen en gevleugelde serafs gaat dreiging uit. Hetzelfde geldt voor de vermelde leeuw en leeuw. Wie de moed heeft om met een rijk beladen karavaan van ezels en kamelen door een dergelijk *unheimisch* gebied te trekken, moet wel een begerenswaardig doel voor ogen hebben. De naam Rahab suggereert in eerste instantie dat Egypte inderdaad een machtige helper is, van mythische proporties. Maar wat een desillusie! Dit zo gevreesde zeemonster heeft niets meer te bieden. Het kan enkel stilzitten. Met andere woorden: Rahab is een tandeloos monster (vgl. NBV). Van zo’n helper heb je geen enkel voordeel. De leiders van Juda hadden zich de kosten en moeiten van de reis door de Negev kunnen besparen. In de aan Egypte gegeven benaming ‘stilzittende Rahab’ liggen zowel de hoge verwachtingen van Juda als de onvermijdelijke teleurstelling besloten.³⁴

Er wordt in Jesaja 30:6-7 niet verwezen naar een strijd in de oertijd, waarin Rahab door de HEER al gedood zou zijn (vgl. Jes. 51:9). Evenmin wordt verwezen naar een strijd in de eindtijd, waarin het zeemonster nog gedood zou gaan worden (vgl. Jes. 27:1). Het gaat in deze profetie vooral om de suggestie die van de naam Rahab uitgaat. Men meende in Egypte een hulp van mythische proporties te hebben. Tegelijk is deze benaming ook ironisch bedoeld. In de mythe van het zeemonster delft de laatste namelijk het onderspit. Alle kaarten op Egypte zetten – de beladen ezels en kamelen concretiseren dit – is als onderneming bij voorbaat tot mislukken gedoemd. Heil zoeken bij het zeemonster Rahab is als het sluiten van ‘een verbond met de dood’ en het zoeken van ‘een leugen-toevlucht’ (Jes. 28:15, 17).³⁵ Al deze typering voor Egypte zijn ironisch bedoeld en onderstrepen dat je er bedrogen mee uitkomt. De mythe van het zeemonster Rahab wordt daarbij als bekend verondersteld, zonder dat deze hier expliciet met een overwinnend optreden van de HEER wordt verbonden.

In het Oude Testament wordt Egypte vaker als zeemonster getypeerd (vgl. Ps. 87:4; Ezech. 29:3-5 en 32:2-8). Dit hangt waarschijnlijk samen met de rol van onderdrukker die Egypte in Israëls geschiedenis heeft gespeeld. Bovendien is de overwinning op deze onderdrukker nauw verbonden met de ervaring bij de Rietzee.³⁶

6. Jesaja 51:9-11

6.1 Literaire context

De derde profetie waarin het zeemonster ter sprake komt, maakt deel uit van een drieluik van ‘opwekkingsteksten’. Binnen Jesaja 51 en 52 beginnen drie teksteinheden elk met een zelfde dubbele oproep ‘*Ontwaak! Ontwaak!*’: Jesaja 51:9-16; 51:17-23 en 52:1-10. De eerste van

³⁴ Beuken, *Jesaja 28-39*, 171: ‘In mythologischer Sicht verkörpert er Stärke und Gewalt, unter theologischen Gesichtspunkten steht er für Unterwerfung durch JHWH.’

³⁵ Voor een uitleg van de laatstgenoemde tekst, zie Dekker, *De rotsvaste fundering van Sion*, 83-89 en 121-128.

³⁶ Vgl. Day, *God’s Conflict*, 88-89. Voor de identificatie met het zeemonster met Egypte in het boek Ezechiël, zie het artikel van Ben van Werven in dit boek.

deze drie oproepen is gericht aan de arm van de HEER (Jes. 51:9), de tweede aan Jeruzalem (Jes. 51:17) en de derde aan Sion (Jes. 52:1). Binnen Jesaja 49-55 bereidt dit drieluik de belangrijke en eveneens dubbele oproep voor om uit Babel weg te trekken (Jes. 52:11-12; vgl. 48:20). De eerste en laatste opwekking binden het drieluik samen doordat beide dezelfde vorm hebben en beide door de oproep *'Bekleed u ...'* worden gevolgd. Hoewel de derde opwekking niet aan de arm van de HEER is gericht, maar aan Sion, fungeert het spreken over de arm van de HEER wel als een inclusie doordat de derde opwekkingstekst in Jesaja 52:10 eindigt met de mededeling dat de HEER zijn heilige arm heeft ontbloot.

De profetie van Jesaja 51:9-16 is uit twee delen opgebouwd. Het eerste deel is een smeekgebed en wordt gevormd door de verzen 9-11. Het tweede deel is de reactie van de HEER op dit smeekgebed in de vorm van een heilsprofetie en omvat de verzen 12-16. Vormkritisch moeten de beide genres van smeekgebed en heilsprofetie als eenheid worden beschouwd. Ook stilistisch corresponderen ze in deze perikoop met elkaar: Het dubbele *'Ik, Ik ben het'* aan het begin van vers 12 correspondeert met het dubbele *'Ontwaak! Ontwaak!'* aan het begin van vers 9. Ook hangt de nadruk waarmee de HEER zich in vers 12 presenteert nauw samen met de in de verzen 9b en 10 tweemaal gestelde vraag *'Bent U niet ...'* en is de syntactische constructie identiek.

6.2 Historische context

Het smeekgebed van Jesaja 51:9-11 is afkomstig van een groep onder de ballingen in Babel, die bereid is om de HEER te zoeken.³⁷ Zij waren in de profetie van Jesaja 51:1-8 al aangesproken en moeten worden onderscheiden van het volk als geheel.³⁸ Ze worden achtereenvolgens aangeduid als 'najagers van de gerechtigheid' en 'zoekers van de HEER' (vs. 1; vgl. 1 Kron. 16:10 en Ps. 105:3), als 'mijn volk en mijn natie' (vs. 4), als 'kenners van de gerechtigheid' en 'volk in welks hart mijn onderwijzing is' (vs. 7). Voor het volk als geheel gold dat het voortdurend nogal sceptisch had gereageerd op de bevrijding die de HEER in allerlei variaties had aangekondigd (vgl. Jes. 49:14) en die zich ook al aftekende in de opmars van de Perzische koning Cyrus (550-530 v.Chr.).³⁹ De HEER was over deze afwijzende houding van het volk zeer ontstemd en teleurgesteld (zie Jes. 50:1-3). Tot nu toe had alleen de profetische knecht van de HEER zich gehoorzaam getoond.⁴⁰ De vraag is nu wie uit het volk bereid is om zich bij deze knecht te scharen en zijn vertrouwen op God te stellen (zie Jes. 50:10-11). In Jesaja 51 komt voor het eerst een groep naar voren die daartoe bereid is, een aantal 'zoekers van de HEER' die de vertroosting van Israël verwachten (vgl. Luc. 2:25) en op een nieuw ingrijpen durven te hopen. Het smeekgebed van Jesaja 51:9-11 is van deze groep afkomstig en in Jesaja 51:12 mogen zij de boodschap van Gods troost ontvangen.

6.3 Tekst en vormgeving

³⁷ U. Berges, *Jesaja 49-54* (HThKAT), Freiburg 2015, 148. De visie van J. Goldingay, *The Message of Isaiah 40-55: A Literary-Theological Commentary*, London 2005, 430-431, dat de HEER zelf hier tot zijn arm zou spreken, komt gewrongen over. Goldingay veronderstelt dat wanneer de HEER in Jes. 51:1-8 de spreker is, dit ook in Jes. 51:9-16 het geval zal zijn, maar een afwisseling van spreker past zeer wel in de dramatiserende opbouw van dit boekdeel.

³⁸ Berges, *Jesaja 49-54*, 113-114, 137.

³⁹ In 550 v.Chr. veroverde Cyrus Ecbatana, de hoofdstad van het rijk van de Meden, in 547 v.Chr. versloeg hij de Lydiërs onder koning Croesus in Klein-Azië en nam hij Sardes in, en in 539 v.Chr. viel Babel hem in handen. De profetieën van Jes. 40-55 zullen in de periode 545-540 v.Chr. moeten worden gedateerd. De berichten over Cyrus' veroveringen zijn ook in het Babylonische rijk doorgedrongen, maar Babel zelf is nog niet in Perzische handen gevallen (zie Jes. 41:1-7).

⁴⁰ Zie J. Dekker, 'Het verhaal van de knecht in het boek Jesaja', *Soteria* 29/4 (2012), 7-19 en J. Dekker, *Profetieën van Jesaja. Over de knecht van de HEER* (Luisteroefeningen), Zoetermeer 2013, 56-67.

De opwekking waarmee de smeekbede van Jesaja 51:9-11 begint, is vormgegeven als een monocolon (eenregelig vers) van 5 heffingen.⁴¹ Het markeert het begin van de smeekbede. Deze bestaat vervolgens vooral uit bicola. Alleen aan het slot in vers 11a treffen we nog een tricolon aan. Dit past bij het eigen karakter van vers 11, dat vrijwel identiek is aan Jesaja 35:10, en onderstreept de climactische functie van dit vers.

9

Ontwaak! Ontwaak! Bekleed U met macht, arm van de HEER!

Ontwaak als in vroeger dagen

als in lang vervlogen tijden!

Bent U niet de neerhakker van Rahab,

de doorboorder van Tannin?

10

Bent U niet de drooglegger van de zee,

van de wateren van de grote vloed,

die de waterdiepten maakt

tot een begaanbare weg voor de verlostten?

11

Laat de vrijgekochten van de HEER mogen terugkeren

en laat hen naar Sion mogen komen met gejubel,

zodat er eeuwige vreugde op hun hoofd is.

Mogen blijdschap en vreugde naderbij komen,

zodat gezammer en verdriet de vlucht nemen.⁴²

De verzen 9b en 10 zijn voor dit onderzoek naar het zeemonster in het boek Jesaja het belangrijkste. In de Hebreeuwse tekst vallen de vragen van de verzen 9b en 10a op door hun lengte. Het bicolon van vers 10b is inhoudelijk met deze beide verbonden, maar korter in het Hebreeuws doordat de gestelde vraag 'Bent U niet ...' niet nog eens wordt herhaald.

6.4 Uitleg

De in Jesaja 51:9 verwoorde oproep aan de arm van de HEER om te ontwaken en zich met macht te bekleden veronderstelt een zekere urgentie⁴³ en sluit aan bij het spreken over de HEER als krijgsheld in Jesaja 42:13 (vgl. Jes. 59:17).⁴⁴ Het is niet toevallig dat deze oproep niet aan de HEER zelf, maar aan de arm van de HEER is gericht, omdat juist deze symbool staat voor een daadkrachtig ingrijpen, vergeldend voor de één (vgl. Jes. 30:30) en reddend voor de ander (vgl. Jes. 40:10-11; 52:10; 59:16; 63:5, 12). Met hun oproep aan de arm van de HEER stemmen deze ballingen kennelijk in met de in Jesaja 51:5 gedane voorzegging dat zelfs de kustlanden hun hoop op de arm van de HEER zullen vestigen.

De opwekking van de arm van de HEER wordt onderbouwd met een verwijzing naar het verre verleden. In lang vervlogen tijden heeft de HEER met diezelfde arm bevrijdend

⁴¹ Vgl. M.C.A. Korpel, J.C. de Moor, *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55* (OTS, 41), Leiden 1998, 497.

⁴² Het verdient de voorkeur om vs. 11 als integraal deel van de bede op te vatten.

⁴³ Vgl. dezelfde oproep in Re. 5:12, binnen een context van dreiging en strijd.

⁴⁴ Ook in de Psalmen komt de oproep aan God om te ontwaken meermaals voor, zie Ps. 7:7; 35:23; 44:24; 59:5-6. In het boek Jesaja wordt hetzelfde werkwoord 'opwekken' veelvuldig gebruikt voor het door de HEER in beweging brengen van koning Cyrus (zie Jes. 13:17; 41:2, 25; 42:13 en 45:13). De Godzoekers onder het volk lijken nu in geloof te reageren op dit herhaalde spreken over het 'opwekken' van Cyrus door de arm van de HEER te vragen om de strijd voor hen te voeren.

ingegrepen door Rahab neer te sabelen⁴⁵ en Tannin te doorboren. Anders dan in Jesaja 27:1 wordt de naam Tannin in de Hebreeuwse tekst hier niet van een *nota accusativus* voorzien en kan deze als eigenaam worden opgevat. Het is niet duidelijk of Rahab en Tannin hier met elkaar worden geïdentificeerd of dat zij verschillende wezens moeten voorstellen. Belangrijker is echter de voorstellingswereld die met elk van deze namen verbonden is, namelijk van een interventie van de godheid om de stabiliteit van de scheppingsorde in stand te houden. Psalm 89:11 kan in dit verband als een belangrijke paralleltekst fungeren: 'U hebt Rahab verpletterd nadat U hem had doorboord, met uw sterke arm uw vijanden verstrooid.' (vgl. Ps. 74:13-15) Hetzelfde geldt voor Job 26:12: 'Met zijn kracht stilde Hij de zee en met zijn vaardigheid sloeg Hij Rahab aan stukken.'

Sommige exegeten hebben er moeite mee dat de interventie van de HEER als een strijd met een zeemonster wordt voorgesteld. Het zou een vorm van mythisch denken zijn, die strijdig is met de leer van de Schrift. John Watts duidt de heilsprofetie van Jesaja 51:12-16, die op het smeekgebed van Jesaja 51:9-11 volgt, daarom als Gods afwijzing van dit kennelijk populaire volksgeloof.⁴⁶ Daarmee wordt aan deze profetie echter geen recht gedaan. Het gaat hier om een zeer existentiële uiting waar mythische taal zich bij uitstek voor leent. De voorstelling van Jesaja 51:9 is niet zo primitief als hij in moderne oren kan klinken. Met deze voorstelling van de overwinning van de HEER op het zeemonster gaf men uitdrukking aan een diepgewortelde angst die op de bodem van elk mensenhart leeft: angst voor chaosmachten die het wereldgebeuren in hun greep kunnen krijgen en dan onderdrukkers voortbrengen die dood en verderf zaaien. Deze ballingen zaten er op dat moment middenin en roepen: '*Heer, red ons toch, we vergaan!*' (vgl. Mat. 8:25) Van belang is in dit verband dat het smeekgebed in Jesaja 51:9 voor de overwinning op Rahab en Tannin gebruik maakt van *participia*. Daarmee drukken de ballingen hun hoop uit dat deze overwinning van de HEER niet in het verleden opgesloten ligt, maar dat de HEER nog steeds bij machte is om de chaosmonsters te lijf te gaan, ook in de tegenwoordige tijd: '*Bent U niet de neerhakker van Rahab, de doorboorder van Tannin?*'⁴⁷

Vers 9 concretiseert de 'vroeger dagen' met een verwijzing naar Gods strijd tegen de anti-scheppingsmachten. In vers 10 verschuift het accent naar de geschiedenis van de uittocht. Dat is een veelvoorkomende pleitgrond in collectieve klaaggebeden⁴⁸ en suggereert dat Rahab en Tannin in vers 9 naar het gebeuren bij de Rietzee verwijzen. De doortocht door de Rietzee moet dan wel in het verlengde worden gezien van de oorspronkelijke strijd van de HEER tegen anti-scheppingsmachten, want in het denken van het oude Nabije Oosten zijn deze krachten een altijd aanwezige werkelijkheid en wordt hun nederlaag niet gezien als een gebeurtenis die eens en voor altijd heeft plaatsgevonden (vgl. de gebruikte *participia*). Het is een terugkerende ervaring dat mensen overspoeld worden door gevaar.⁴⁹ Gods beteugeling van de oerchaos en van de Rietzee worden min of meer als één gebeuren voorgesteld ten behoeve van de actualisering van Israëls heilstraditie.⁵⁰

⁴⁵ De Hebreeuwse tekst van Jes. 51:9 heeft een unieke werkwoordsvorm die meestal in de context van het houwen van stenen wordt gebruikt (vgl. Jes. 51:1!). Deze hoeft niet met de eerste Jesajarol van Qumran te worden gewijzigd en meer in overeenstemming te worden gebracht met het in Job 26:12 gebruikte werkwoord '*stukslaan*', maar kan als *lectio difficilior* (de moeilijker lezing verdient de voorkeur) worden gehandhaafd. Vgl. Hos. 6:5 en Jes. 10:15.

⁴⁶ Vgl. J.D.W. Watts, *Isaiah 34-66* (WBC), Waco 1987, 213.

⁴⁷ Vgl. Day, 'God and Leviathan in Isaiah 27:1', 436: 'Canaanite mythic imagery was the most impressive means in that ancient cultural milieu whereby to display the sovereignty and transcendence of Yahweh, along with His superiority over Baal and all other earthly contenders.'

⁴⁸ Vgl. Jes. 63:11-14.

⁴⁹ Vgl. M. Bauks, "'Chaos" als Metapher für die Gefährdung der Weltordnung,' in: B. Janowski, B. Ego (red.), *Das biblische Weltbild und seine altorientalische Kontexte* (FAT, 32), Tübingen 2001, 431-464.

⁵⁰ Vgl. B.S. Childs, *Isaiah: A Commentary* (OTL), Louisville 2001, 404: 'A unified ontological witness to the one purpose of God concerning his people.'

De doortocht door de Rietzee wordt hier aangeduid als een droogleggen van de zee en van de wateren van de grote vloed. Omdat hier niet van een verslaan, maar van een droogleggen sprake is, moet het Hebreeuwse woord *yām* hier niet als een eigenaam (Jam) worden vertaald. De wateren van de grote vloed zien in het Oude Testament vaak op de oeroceaan en komen in allerlei verbanden ter sprake: in de context van scheppingsvoorstellingen,⁵¹ het zondvloedverhaal⁵² en het uittochtverhaal.⁵³ Juist in het boek Jesaja beroemt de HEER zich er regelmatig op dat Hij rivieren en zeeën kan of zal droogleggen (zie Jes. 42:15; 44:27; 50:2; vgl. Jes. 19:5-6; 37:25). Deze voorstelling is sterk in de uittochttraditie verankerd. De herhaaldelijke vermelding hiervan is begrijpelijk tegen de achtergrond van de nieuwe uittocht uit Babel, die in dit boekdeel wordt aangekondigd. Het is echter zeer wel mogelijk dat het spreken over de wateren van de grote vloed impliciet ook op de schepping bedoelt te zinspelen, al gaat het in vers 10 primair over de uittocht. Daarmee zou vers 10a dan een brug kunnen vormen naar vers 10b.⁵⁴

De verwijzing naar de uittocht wordt in het vervolg van vers 10 explicieter. Meer nog dan het spreken over het droogleggen van de zee, verwijst het maken van een weg voor de verlostten naar het wonder bij de Rietzee. Het geeft ook het doel van de drooglegging aan. Aan de voorgaande benamingen van de zee wordt nu een derde toegevoegd: ‘de waterdiepten’.⁵⁵ Daarin klinkt een donkere dreiging mee. De waterdiepten zijn bij uitstek een plaats om in weg te zinken (vgl. Ps. 69:3, 15; 130:1; Ezech. 27:34). Het spreekt niet vanzelf dat zij tot een begaanbare weg zouden kunnen worden. Waterdiepten zijn per definitie onbegaanbaar. Des te groter is het wonder dat de HEER bij de Rietzee heeft verricht. Wanneer het smeekgebed van Jesaja 51:9-11 dit wonder in herinnering roept, klinkt daarin het verlangen door naar een vergelijkbaar goddelijk ingrijpen vandaag. Het consequent gebruik van *participia* in deze tekst onderstreept dit verlangen. Tegelijk klinkt in de gebruikte taal ook de angst door om verzwolgen te worden. Er is geen reden om de hier gebruikte beeldtaal over Rahab en Tannin als primitief af te doen, want het geeft een levendige indruk van de diepe angst die mensen kan vervullen. De chaos is nooit ver weg en dreigt nog altijd. Het is deze angst waar de heilsprofetie van Jesaja 51:12-16 bij wijze van antwoord bij aanhaakt.⁵⁶

7. Conclusies

Na de afzonderlijke bespreking van elk van de ‘draakteksten’ in het boek Jesaja, kunnen een aantal conclusies worden getrokken en kan worden beschreven hoe de over de zeemonsters gedane uitspraken zich tot elkaar verhouden.

1. Het boek Jesaja is duidelijk vertrouwd met de in het oude Nabije Oosten breed verspreide mythe van het zeemonster. Verspreid over het boek komen de zeemonsters

⁵¹ Zie Gen. 1:2; Job 28:14; 38:16, 30; 41:24; Ps. 33:7; Spr. 3:20; 8:24, 27-28.

⁵² Zie Gen. 7:11; 8:2; Ps. 104:6-9; vgl. Ps. 36:7.

⁵³ Zie Ex. 15:5, 8; Ps. 77:17; 78:15; 106:9; Jes. 63:13. Opmerkelijk zijn de teksten die over de תהום spreken in de context van het geven van een zegen: Gen. 49:25; Deut. 33:13 (vgl. ook Ezech. 31:4, 15).

⁵⁴ Vgl. A. Schoors, *Jesaja II* (BOT), Roermond 1973, 314.

⁵⁵ In de grote Jesajarol van Qumran gaat hier de prepositie *b^e* aan vooraf. Dan gaat het over het maken van een weg *in* de waterdiepten (vgl. Jes. 43:16) in plaats van het maken van de waterdiepten *tot* een weg. De oude vertalingen ondersteunen de Masoretische tekst.

⁵⁶ Vgl. C.H. Gordon, ‘Leviathan: Symbol of Evil’, in: A. Altmann (red.), *Biblical Motifs. Origins and Transformations*, Cambridge 1966, 1-9: ‘God’s triumph over Leviathan helped to give men a sense of security for thousands of years. Now that Leviathan has become merely a symbol, we are not better off. It becomes more difficult to remove evil from our lives, once evil becomes, as it has become, a concept which can be symbolized, but not concretized and crushed.’ (9)

ten minste in drie verschillende tekstcomplexen ter sprake. Wanneer de teksten die van serafs spreken buiten beschouwing blijven, dan betreft het de boekdelen Jesaja 24-27, 28-33 en 49-55, die uit verschillende tijdsperioden afkomstig zijn. De conclusie is gerechtvaardigd dat de mythe van het zeemonster ook Israël eigen is geweest, zodat er in verschillende tijdsperioden en contexten op kon worden teruggegrepen.⁵⁷

2. De literaire volgorde waarin het boek Jesaja de teksten over de zeemonsters presenteert is niet gelijk aan de historische volgorde waarin deze teksten naar alle waarschijnlijkheid zijn ontstaan. De profetie van Jesaja 30:6-7, waarin Egypte als 'stilzittende Rahab' wordt getypeerd, wordt op goede gronden aan de profeet Jesaja zelf toegeschreven en kan binnen het huidige boek als de oudste zinspeling op de mythe van het zeemonster worden gezien. Deze profetie dateert uit de tijd van de Assyrische crisis (705-701 v.Chr.). Het smeekgebed van Jesaja 51:9-11, waarin een groep ballingen appelleert aan de reputatie van de HEER als 'neerhakker van Rahab' en 'doorboorder van Tannin' dateert uit de laatste periode van de Babylonische ballingschap (745-740 v.Chr.). De profetie van Jesaja 27:1, die de vernietiging van Leviatan in het vooruitzicht stelt, is moeilijk precies te dateren, maar wordt over het algemeen in de periode na de ballingschap gesitueerd en tot de jongste teksten uit het boek Jesaja gerekend.
3. Het valt op dat de zeemonsters in het boek Jesaja met verschillende namen worden aangeduid zonder dat het per se om verschillende wezens gaat.⁵⁸ De naam Leviatan komt alleen in de jongste tekst voor. Nu is het aantal beschikbare teksten te beperkt om hieruit al te stellige conclusies te trekken, maar het gebruik van de naam Rahab zou mogelijk kunnen teruggaan op de Jeruzalemmers profeet Jesaja zelf⁵⁹ en kan samen met de naam Tannin ook door de Judese ballingen in Babel zijn gebruikt. Mogelijk is het zeemonster in Israël primair onder de naam Rahab bekend geweest, terwijl de namen Tannin en Leviatan onder invloed van het contact met de omringende culturen, op een later moment, het Hebreeuwse taalveld zijn binnengekomen. De namen Tannin en Leviatan zijn in elk geval verwant met de Ugaritische benamingen voor het zeemonster.
4. De bij name genoemde zeemonsters worden in het boek Jesaja met het verleden (Jes. 51:9), het heden (Jes. 30:7) en de toekomst (Jes. 27:1) verbonden, maar dan in omgekeerde volgorde. De lezer van het boek Jesaja komt eerst de profetie tegen waarin Gods overwinning van het zeemonster als een belofte voor de toekomst in het vooruitzicht wordt gesteld. Dit veronderstelt de realiteit van het kwaad dat zich als een boze macht manifesteert in de geschiedenis van de mensheid. Het voorafgaande boekdeel van profetieën tegen de volken (Jes. 13-23) heeft laten zien in hoeveel verschillende gedaantes deze macht zich in de geschiedenis kan openbaren (vgl. Jes. 14:29). Zelf kunnen mensen zich niet van de macht van het kwaad verlossen. De belofte dat deze macht door de HEER zelf zal worden gebroken mag hoop wekken bij mensen die dagelijks ervaren dat de aarde onder een vloek ligt (vgl. Jes. 24:6).
5. Bijbels-theologisch gezien voegt Jesaja 30:6-7 daar geen nieuwe elementen aan toe. De wijze waarop deze profetie op de mythe van de zeemonsters zinspeelt, tekent wel

⁵⁷ Vgl. Batto, 'Kampf and Chaos', 227; Day, *God's Conflict*, 92.

⁵⁸ Clements, *Isaiah 1-39*, 218: 'The two dragons scarcely have entirely separate identities.'

⁵⁹ Vgl. H. Wildberger, *Jesaja 28-39* (BKAT), 1982, 1164. De naam Rahab zelf zal dan natuurlijk ouder zijn dan Jesaja, anders zou zijn gehoor de boodschap niet hebben kunnen begrijpen.

de moeite die Gods volk heeft om zijn toekomst daadwerkelijk in Gods handen te leggen en de overwinning op de macht van het kwaad alleen van de HEER te verwachten. Op de achtergrond van deze profetie staat Israëls confrontatie met de supermacht van Assyrië waartegen het zelf niet is opgewassen. Maar in plaats van hulp te zoeken bij de HEER, zoeken ze hulp bij Egypte, de andere supermacht van die dagen. In feite is dat echter niets anders dan een poging om de boze machten door Beëlzebul uit te drijven. Dat is bij voorbaat tot mislukken gedoemd (vgl. Marc. 3:22-26). Egypte is een 'stilzittende Rahab' en als zeemonster dus ook zelf kandidaat om door de HEER te worden bezocht en gedood op de dag van Gods toekomst. Elke andere hulp tegenover de machten van het kwaad dan alleen de HEER kan met recht 'loos en ijdel' worden genoemd.

6. Maar waarop is de hoop gegrond dat de HEER van zijn kant daadwerkelijk in staat is om de zeemonsters te verslaan? De profetie van Jesaja 27:1 verwoordt enkel een belofte en Jesaja 30:6-7 laat zien dat er tegenover de macht van het kwaad geen aardse alternatieven zijn. Wat Jesaja 51:9-11 daar nu als bijbels-theologisch gegeven aan toevoegt, is de verwijzing naar de reputatie die de HEER inmiddels heeft opgebouwd als het om zeemonsters gaat. Zowel in zijn strijd tegen de anti-scheppingsmachten als bij de uittocht heeft de HEER zichzelf al bewezen als 'de neerhakker van Rahab' en 'de doorboorder van Tannin'. Er is dus een gegronde reden om het ook voor de toekomst van de HEER te verwachten. Dat is wat een groep ballingen in de smeekbede van Jesaja 51:9-11 metterdaad doet. De verwijzing naar de mythe van het zeemonster in het smeekgebed van de ballingen versterkt zo tevens de geloofwaardigheid van de belofte die in Jesaja 27:1 al gegeven was. Die belofte is niet uit de lucht gegrepen. De HEER heeft al een reputatie opgebouwd en zal er alles aan doen om die hoog te houden. Hier geldt dus dat resultaten uit het verleden wel degelijk garantie bieden voor de toekomst.
7. Het antwoord dat de HEER zelf in Jesaja 51:12-16 op het smeekgebed van de ballingen geeft, bevestigt dit laatste. In vers 15 presenteert de HEER zich namelijk als 'degene die de zee tot rust brengt'.⁶⁰ Ditzelfde wordt ook in Job 26:12 van de HEER gezegd, maar dan aangevuld met een verwijzing naar het zeemonster Rahab: '*Met zijn kracht doet hij de zee bedaren en met zijn vaardigheid verdelgt hij Rahab.*' (NBV) Zonder Rahab opnieuw bij name te noemen, zinspeelt Jesaja 51:15 naar alle waarschijnlijkheid nogmaals op de mythe van de zeemonsters. In reactie op de smeekbede van de ballingen bevestigt de HEER zijn reputatie en presenteert Hij zichzelf als degene die de zee tot rust brengt. Van alle teksten uit het boek Jesaja die over God en de zeemonsters gaan, kunnen de uitspraken in Jesaja 51:9-10 en 51:15 bijbels-theologisch als climax worden gezien. De overwinning van de HEER op de zeemonsters wordt hier in relatie tot Gods identiteit gebracht.

⁶⁰ Vgl. J. Dekker, 'Stilling or Stirring Up the Sea? The Translation of Isa. 51:15', in: K. van Bekkum, G. Kwakkel, W.H. Rose (red.), *Language and History: Essays in Honour of Jan P. Lettinga* (OTS), Leiden (in voorbereiding).